
met daarop de namen van de geëxecuteerden domineert trouwens nog steeds deze fusilladeplaats.

Met een eventuele botsing tussen de maker en de opdrachtgever(s) met betrekking tot een bepaald monument behoefden de auteurs van *Plaatsen van herinnering* zich overigens niet in te laten. Zij hadden een drievoudige opdracht meegekregen. ‘Ten eerste dienden ze ... de gebeurtenissen te beschrijven die ‘hun’ plaats tot een historische locatie maakt. Ten tweede moesten ze die gebeurtenissen in een breder verband situeren. En ten derde moesten ze vertellen hoe, sinds die gebeurtenissen plaatsvonden, de herinneringen daaraan ter plaatse levend zijn gehouden.’²⁶ Deze drievoudige doelstelling wordt in de hierboven genoemde casussen ontegenzeggelijk waar gemaakt. Maar in de ‘gelaagde’ vertelling die daardoor ontstaat, blijft met name dat derde element waarin het gaat om het instandhouden en doorgeven van de oorlogsherinnering mijns inziens soms toch wat onderbelicht. Zo wordt in het verhaal over ‘Westerbork’ slechts kort aandacht geschonken aan het alom bekende monument van het stukje spoorweg met de uiteinden van de rails ten hemel opgeheven en blijven de overige monumenten op het voormalige kampterrein ongenoemd. Aan het slot wordt nog even verwezen naar Westerbork als plaats van herinnering in functie waarvan vanaf eind jaren tachtig van de twintigste eeuw aandacht ontstond voor de symbolische herinrichting van het historische kampterrein, die inmiddels zijn beslag heeft gekregen. De hierop betrekking hebbende zinnen staan echter enigszins op gespannen voet met het begin van het essay. Dat luidt: ‘Kamp Westerbork moet wel de meest schuldige plek van Nederland zijn. Tegenwoordig oogt het als een ideale picknickplek: een lieflijk grasveld, omzoomd door bomen in de on-Nederlandse rust van Drenthe.’²⁷ Er is anno 2008 weliswaar sprake van een ‘grasveld’, maar dat oogt zowel lieflijk als grimmig.

Daarom wordt in dit nummer vooral ingegaan op dat derde element uit het vragencomplex dat de basis vormde voor *Plaatsen van herinnering*. Daaraan wordt zoals reeds gezegd de vraag verbonden of en in hoeverre ten behoeve van het levend houden van die herinneringen gebruik is gemaakt van een religieuze vormtaal, ontleend aan een bepaalde levensbeschouwelijke traditie. Dit roept echter onmiddellijk een nieuwe vraag op. Die klinkt door in de titel van dit betoog: ‘Versteend of bezielde?’ Spreekt die vormtaal nog wel aan in de huidige gesecculariseerde samenleving, waarin die religie voor veel mensen enkel nog als erfgoed functioneert, dat wil zeggen alleen nog maar deel uitmaakt van onze voorgeschiedenis en niet meer van onze actualiteit?

Illustratief voor deze vraag waarmee een brug geslagen wordt naar de actualiteit van de herinneringscultuur, vind ik het beroem-

²⁶ Maarten Prak, ‘Amsterdam: Rembrandthuis, inleiding’, in: *Plaatsen van herinnering* deel twee (Amsterdam 2006) 20.

²⁷ Zie B. van der Boom, ‘Westerbork: De ondergang van de Nederlandse joden’, in: *Plaatsen van herinnering* deel vier (Amsterdam 2005) 149.